

Straff som fortjent?

Rettsoppgjøret 1945–50. Sosialmedisinske betraktninger

Rettsoppgjøret var et viktig ledd i den nødvendige utrensning i det norske samfunn etter fem års okkupasjon. Det ble imidlertid langt mer omfattende og sosialt belastende og tok atskillig lengre tid enn forutsatt. Vel 92 000 personer ble satt under tiltale, og ca. 18 000 ble idømt frihetsberøvelse, de fleste flere år. Med en ordinær fengselskapasitet på 2 000 plasser og en arrestasjonsbølge på 14 000 i løpet av et par måneder måtte det improviseres et stort antall hjelpefengsler og leirer, og en del av de tidligere tyske fangeleirer ble tatt i bruk. Under arrestasjonsbølgen ble det iver tilsyn av uerfarne vaktmannskaper fra Milorg og polititropper fra Sverige begått atskillige overgrep mot fangene. Disse er bl.a. referert i Riksadvokatens rapporter.

For mange ble rettsoppgjøret en stor psykisk påkjenning pga. langvarig sosial utstøtning etter sonet straff. Soningen avvek den første tid betydelig fra vanlige metoder i norsk fengselspraksis, og utilsiktede helsepåkjenninger rammet mange. Legetilsynet var de fleste steder tilfeldig. Hovedleiren Illebu, tidligere Grini, var en av de få landssvikfengsler som hadde fast legeordning og omfattende behandlingsmuligheter. Hit ble syke fanger fra hele landet overført.

Tross amnestibestemmelser i 1948 fikk de fleste fanger store vansker med sosial rehabilitering de første år. Med rettighetstap som tilleggsstraff ble de fleste nektet arbeid, mange ble fradømt bolig og eiendom og ble lett en belastning for forsorgsvesenet. En vedvarende hatpreget folkeopinion avspeilte seg i lang tid i stor uvilje mot å gi tidligere dømte arbeid.

Det vil neppe kunne felles noen endelig og objektiv dom over hendelsene i forbindelse med okkupasjonstiden 1940–45. Like lite som etterkrigstidens yngre historikere og politikere kan de som opplevde okkupasjonen frigjøre seg fra sine egne forutsetninger, selv om avstand i tid muligens innebærer mindre ensidighet. Det er likevel umulig å unngå at personlige holdninger til emnet kan prege både fremstilling og fortolkning av et så følelsesladet stoff.

Etterkrigsoppgjørene var flere: oppgjøret

Anders Chr. Gogstad

Elgfaret 12

3790 Helle

agogstad@c2i.net

Teresa Victoria Løvold

Kirkeveien 147A

0361 Oslo

Gogstad AC, Løvold TV.

Punished as deserved?

The fate of Norwegian citizens convicted for treason after the German occupation during the Second World War

Tidsskr Nor Lægeforen 1999; 119: 2495–500

Following the German occupation during the Second World War, about 92,000 Norwegian citizens were charged with treason and 18,000 sentenced to imprisonment. The prosecution of offenders turned out to be far more extensive and lead to higher social cost than anticipated at the outset.

Norway's pre-war prisons were designed to accommodate about 2,000 inmates. With a wave of arrest amounting to 14,000 within a few weeks, it was necessary to establish temporary jails and prison camps staffed by inexperienced guards seconded from the resistance movement and Norwegian military personnel trained in Sweden during the war. A number of infringements of prisoners' civil rights occurred and are recorded in a report from the Director General of Public Prosecution.

Medical supervision was very incomplete and accidental. The main prison camp was one of the few regular medical services. Despite the general partial amnesty of 1948, most of the prisoners released during the first post-war years had great problems assimilating into society. As additional punishment, most lost their jobs and certain citizen's rights for a number of years, others had homes and property confiscated, and many became welfare cases.

Se redaksjonell kommentar side 2455

om gjeld og erstatning, oppgjøret om forsømmelse av forsvar og beredskap, oppgjøret om krigsforbrytere i Norge, men fremfor alt oppgjøret med de illojale, kollaboratørene, de som sviktet. «Rettsoppgjøret» eller «landssvikoppgjøret» ble ansett som den nødvendige moralske og politiske utrensning etter fem års okkupasjon. Det ble en vanskeligere oppgave for myndighetene enn planlagt. Antall personer som kom under tiltale, var langt høyere enn forventet, og oppgjøret drog ut i tid. Som følge av den kalde krigen dukket samtidig et nytt fiendebilde opp som truet den nasjonale enighet.

Rettsoppgjøret var en sterk traumatisk opplevelse for de fleste av dem som ble rammet. Psykologiske og sosiale senvirkninger var betydelige for mange, ikke minst pga.

sosial stigmatisering og utstøtning mange år etter sonet dom. Lange fengselsopphold kunne medføre betydelige fysiske og psykiske påkjenninger, ikke minst fordi oppgjøret i vid utstrekning rammet personkategorier som i sin daglige livsførsel vanligvis stod fjernt fra kriminelle aktiviteter og miljøer. Mange var psykisk og fysisk lite forberedte på frihetsberøvelse og sosial utstøtning, idet de til det siste hadde hatt et urealistisk håp om en viss forståelse for sine synspunkter. Slik sett avviker rettsoppgjørets straffeprinsipper sterkt fra tradisjonell rettspraksis. I krigens spor fikk straffen et mer repressivt enn oppdragende preg enn i vanlig kriminalomsorg, selv om «omvendelse» til demokratisk tenkesett nok var en del av den overordnede målsetting, uten at dette ble fulgt opp i praksis.

Noen form for organisert rehabilitering eller ettervern forekom ikke. Det omfang rettsoppgjøret fikk, betydde også en økonomisk og sosial belastning på det norske samfunn, ikke minst på kommunenes sosiale forsorgsbudsjetter i en tid da alle ressurser tregtes for gjenoppbyggingen. Som når det gjelder andre forhold under okkupasjonstiden, er mytedannelser vanlig også om rettsoppgjøret: Det er erkjent å ha vært grundig forberedt fra juridisk hold og å ha foregått under rettslige former som er en rettsstat verdig. Selvtakt ble stort sett unngått, fangebehandling var human og dødsstraffene få. Temaet har vært gjenstand for atskillig juridisk analyse, men har vært lite omtalt i historisk og samfunnsvitenskapelig forskning.

Forfatterne vil i to artikler spesielt trekke frem hittil ukjent stoff om de helsemessige sider av soningsforholdene, både generelt og i hovedleiren for de landssvikdømte – Illebu.

Kilder, materiale, metode

Det er sparsomt med kilder om soningsforhold og fangebehandling. Allerede i 1947 og de påfølgende år ble det utgitt noen oppsiktsvekkende publikasjoner om fangemishandling og overgrep (1–3). Disse publikasjoner kom delvis ut på eget forlag og ble umiddelbart oppfattet som partsinnlegg. Likevel vakte de en viss politisk uro, og både riksadvokaten og vikarierende riksadvokat fant å måtte undersøke påstandene og legge frem for Stortinget via Justisdepartementet en meget omfattende redegjørelse (4). En enda mer omfattende utredning ble gjort av Landssvikutvalget 1955, i en utredning knyttet til Stortingsmelding nr. 17 (1962–63) (5). I begge disse omfattende

publikasjoner finnes omhyggelig dokumentasjon og referanser til denne viktige delen av rettsoppgjøret.

I Riksarkivet finnes domsarkivene. Fengselsstyrets protokoller, Landssvikarkivet (med omfattende dokumentasjon i form av fangelister, reglementer, benådningssaker, korrespondanse mv.) samt 3 500 sykejournaler fra Ilebu sykehus. Ilebu-arkivet er forøvrig ikke sortert, og mye materiale er ufullstendig.

I private arkiver, bl.a. hos Institutt for Norsk Okkupasjonshistorie i Oslo (INO), finnes et stort antall brev, dagbøker og skildringer som delvis er lukket for innsyn. Institutt for Norsk Okkupasjonshistorie er en sammenslutning av hovedsakelig tidligere NS-medlemmer og -sympatisører, der det bl.a. samles vesentlig dokumentarmateriale med sikte på å belyse sider av okkupasjonstiden sett fra «den andre siden». Institusjonen har røtter i en tidligere hjelpeorganisasjon av og for landssvikdømte.

Endelig vil mangt og meget kunne fortelles av tidligere dømte, som i samtaler og intervjuer som regel ønsker å være anonyme. Erindringsforskyvninger er her fullt mulig, og i det følgende er ikke nærmere referert til slike personlige intervjuer.

Denne oversiktspublikasjonen bygger på opplysninger fra de oppgitte kilder og sammenkoblinger og fortolkninger av informasjon og utsagn. Detaljinformasjoner bygger på gjennomgang av deler av journalmaterialet fra Ilebu sykehus i Riksarkivet, korrespondanse og studie av referatprotokoller m.m.

Omfattende rettsoppgjør

Oppgjøret med dem som var mistenkt for å ha gått fiendens ærend, fikk uventede dimensjoner og omfattet tiltale for landssvik mot mer enn 92 000 personer, hvorav knapt 18 000 ble dømt til frihetsberøvelse. 28 000 fikk bot eller rettighetstap, 1 500 ble frifunnet ved dom, 5 000 fikk påtaleunnløstelse, og for ca. 37 000 ble saken henlagt. Det ble avsagt 30 dødsdommer over nordmenn, 15 over tyskere. Det ble benådet fire nordmenn og to tyskere, slik at det i alt ble henrettet 38 personer, den siste i august 1948 (Ragnar Skancke, minister i Quislings regjering) (6). En dødsdømt tysk fange begikk selvmord. Ved de henlagte saker var det oftest tiltale for «økonomisk landssvik». De aller fleste ble likevel sterkt berørt av mistanke og krav om påtale. Mange satt lenge i varetekt, andre mistet sitt arbeid og ble bare på mistanke brennemerket og sosialt isolert. Familier ble indirekte rammet, og man kan trygt regne med at rettsoppgjøret berørte minst 10–15 % av den daværende befolkning på 3 ¼ million. Oppgjøret drog ut i tid, og det oppstod uforutsette problemer (4, 5).

I Norge ble medlemskap i Nasjonal Samling straffet etter den såkalte Landssvikankordning, vedtatt i London 15. desember

1944, som senere ble avløst av lov av 21. februar 1947. Den ble også gitt tilbakevirkende kraft til 31.1. 1942, hvilket har vært en juridisk sett om diskutert beslutning (6). Den siste landssvikleir, Bjørkelangen, ble nedlagt mars 1955; de resterende 12 fanger ble overført til Botsfengslet. 1. juli 1957 satt det bare fire soningsfanger igjen i Botsfengslet, og disse ble løslatt i løpet av året (5). I mars 1953 var også de siste tyske krigsforbrytere med livslange dommer blitt benådet og forlot landet.

Fengselsvesenet stod overfor store utfordringer

Både i fengselsloven av 1909 og i den nyere fengselslov av 1958 lå det humanitære grunnprinsipper for fangebehandling til grunn, slik at frihetsberøvelsen i seg selv var ment å skulle være det sentrale element i straffen. Det var forutsatt at det ikke skulle gjennomføres tiltak som medførte at frihetsberøvelsen førte til en ytterligere belastning på fangen. Skjerpet straff (vann og brød) var imidlertid tillatt etter de gamle regler, men dette ble opphevet i 1959. Skjerpet fengsel, overføring fra arbeidsleir til fengsel, straffecelle mv. var ikke uvanlig i landssvikfengslene for «aggressive nazister», og synes særlig å ha blitt benyttet mot fanger med disiplinproblemer (7).

I førkrigstiden var normalt det årlige antall domfelte for forbrytelser ca. 4 000 på landsbasis, og fengslenes kapasitet oversteg den gang knapt 2 000.

Ved frigjøringen var disse få plasser for det meste opptatt av vanlige fanger. Da rettsoppgjøret tok til, i begynnelsen av mai 1945, ble det på få dager arrestert mellom 12 000 og 13 000 personer, og i begynnelsen av juli var antall fanger steget til over 14 000. Antall arrestasjoner var etter fengselsvesenets protokoller ved juli måneds utgang i 1945 24 681 menn og 4 323 kvinner. Mange av disse ble hurtig frigitt for senere å bli satt inn på ny etter å ha ventet hjemme på rettssak (6).

For å ta imot arrestantene ble det opprettet ca. 200 interneringssteder. De fleste var mindre samleleirer, og fangene ble så snart som mulig ført til ca. 50 større leirer og fengsler rundt om i landet. Så snart de hadde fått sin dom, ble de igjen overført til bestemte soningsleirer. Med massearrestasjonene i 1945 ble fengslene fullstendig sprengt, og improvisasjoner måtte skje på løpende bånd. Det var nærliggende og nødvendig å ta i bruk de tyske fangeleirene som ble tømt umiddelbart ved frigjøringen. Allerede frigjøringsdagen holdt de første «nye» fanger sine inntog, og det var sjelden ryddet opp eller gjort rent etter forgjengerne. De alminnelige fengselsreglementer passet ikke til den nye situasjonen, derfor ble de tyske reglementene gjerne tatt i bruk også for de nye fanger i de første månedene. Et felles reglement for landssvikfengslene ble innført i slutten av 1946 (8).

Frihetsberøvelse og helsepåkjenninger

Det er vel dokumentert at fengselsopphold kan innebære betydelig belastning på fysisk og psykisk helse. Ved flere omfattende studier av forekomsten av psykiske forstyrrelser blant fengselsinnsatte påvises det høy prevalens av psykiatriske lidelser og et omfattende behandlingsbehov (9–12).

Fengsel betyr en ekstrem form for endret miljø, med sosial isolasjon, og bidrar til å forsterke følelser av usikkerhet og sosial utstøtning hos de innsatte. Særlig belastende er isolasjon i enecelle med nesten total avskjerming fra stimuli utenfra; en situasjon som både kan føre til depressive reaksjoner og forvirringstilstander. Slike situasjoner eksisterer også i krigsfangeleirer, i leirer for politiske fanger og under andre interneringsformer, og f.eks. blant flyktninger.

De mest omfattende beskrivelser av alvorlige helsekomplikasjoner hos fanger i politiske fengsler og leirer finner vi i skildringene fra sovjetiske straffeleirer og tyske og japanske konsentrasjonsleirer under den annen verdenskrig. De ekstreme soningsforholdene her er ikke sammenliknbare med fengselsforhold i siviliserte land (13, 14).

Politisk fangenskap og krigsfangenskap er utvilsomt mest belastende og nedbrytende og mer tyngende enn vanlig fengselsstraff. Uvissheten om fremtiden er for disse fanger en stor psykisk tilleggsbelastning. Man kan stille spørsmålet om de landssvikdømte var politiske fanger. De fleste av dem oppfattet nok seg selv som det, og slik ble de nok oppfattet av mange andre også. Det dreide seg jo om medlemskap i et forbudt politisk parti. Av folk flest ble de imidlertid stort sett oppfattet som kriminelle, en oppfatning som har holdt seg levende i krigsgenerasjonen i forbausende grad.

Legetjenestene ved landssvikleirer og fengsler i 1945

Legetjenesten ved de første provisoriske og halvpermanente landssvikleirer var ikke organisert. Faste legestilliger ved fengsler og leirer var rene unntak (som ved fengselssykehuset i Åkerbergveien i Oslo). Ilebu hadde det best utstyrte sykehus og fast legeordning helt fra mai 1945. Også ved enkelte andre leirer var det kontraktansatte leger. Det var for øvrig de offentlige leger som tjenestgjorde som tilsyns- og hjelpeleger, men instruks om dette kom først i 1948. Blant fangene var det også en del leger, tannleger og sykepleiere, og disse gikk de fleste steder straks i gang med å organisere helsetjenester (4). «Praktisk talt alle gikk imidlertid i gang med å arbeide i sitt fag, og de gjorde en stor innsats for å hjelpe sine medfanger på alle måter,» heter det i Riksadvokatens innberetning til Stortinget i 1950 (4). Først 3. november 1947 ble ordningen formelt godkjent av Fengselsstyret. Ett unntak var Bredtveit fengsel for kvinnelige landssvikfanger, her

ble det ikke gitt adgang for internert helsepersonell til å bistå ledelsen. Her var heller ingen sykeavdeling for de opptil 400 fengslede kvinnene. Forholdene der er et kapittel for seg, som det her ikke er plass til å gå inn på. Det hersket store motsetninger mellom fengselsledelsen, med tilsynslegen, og fangene, og det var tegn til høy psykiatrisk sykkelighet. Et stort antall klager ser ut til å ha innløpt, men det er meget sparsomt med tilgjengelig dokumentasjon, journaler o.l. fra Bredtveit.

Fra Grini til Ilebu

Allerede kl 1435 8. mai 1945 kom de første biler med arresterte NS-folk til Grini. Først 12. mai forlot de siste «tyskerfanger» stedet. Hjemmefronten ved Milorg hadde fått overtt ansvaret for leiren og organiserte en ny ledelse. Etter hvert som nye fanger strømmet inn fra hele Østlandet, ble leiren på kort tid fylt opp. Navnet ble endret til Ilebu (fig 1, fig 2).

Det leirområdet som ble tatt i bruk for landssvikfangene, var identisk med tyskerenes Grini. De fleste reglementer og rutiner ble med visse modifikasjoner igjen gjort gyldige den første tiden, og de etterlatte matlagre og effektlagre ble tatt i bruk.

Ilebu ble hovedarbeidsleiren for mannlige landssvikfanger til og med 1950. Det ble soningssted for et stort antall fanger med kortere og lengre dommer og for varetektsfanger i påvente av dom.

Den første ledelsen hadde ingen erfaring eller kunnskaper om fengselsarbeid eller fangebehandling, men utover høsten 1945 ble Milorg-folk og reservopoliti raskt avløst av mer profesjonelle fengselsfolk.

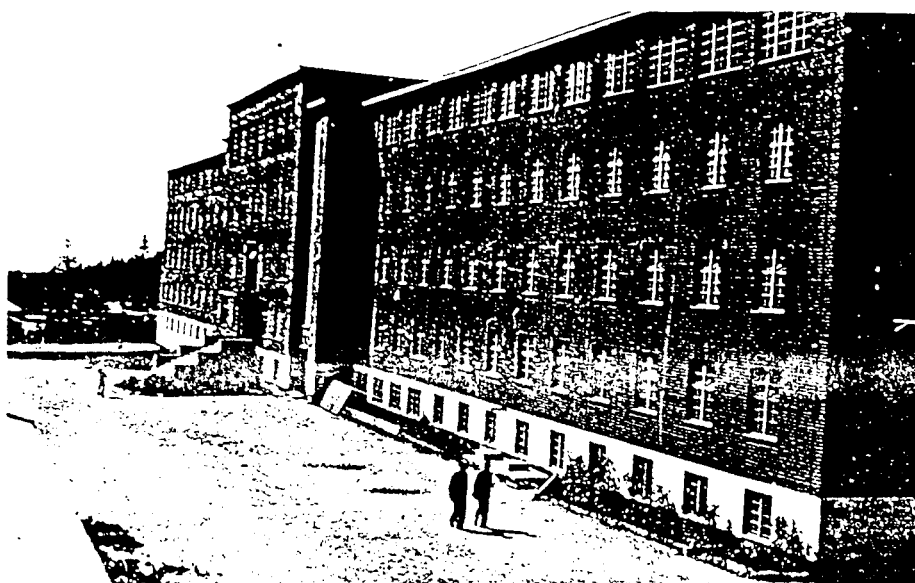
Etter hvert som korttidsfanger ble løslatt og flere med lange fengselsstraffer overført fra andre anstalter, ble fangebelegget gjennomsnittlig eldre. Det forholdsmessige antall fanger over 50 år økte fra 15 % i 1945 til 36 % i 1949. Fra å være overbefolket i 1945 med et maksimalt fangeantall 3442 21. juli, sank beleggssifrene meget raskt de følgende år, inntil de i 1949 bare utgjorde en tidel av hva de var sommeren 1945.

Langtidsfangene var i utgangspunktet gjennomsnittlig noe eldre enn korttidsfangene, som dominerte belegget de første år.

Fangeantallet var i juli 1945 3344, i januar 1946 1706, i januar 1947 846, i desember 1947 1076, i desember 1948 526 og i desember 1949 207 (fig 3). Av figur 3 fremgår den raske og omfattende reduksjon av fangeantallet, særlig etter amnestiloven i 1948.

Ved årsskiftet 1950–51 ble Ilebu nedlagt som landssvikfengsel. Det samlede antall fanger på Ilebu er ikke nøyaktig kjent, men har trolig vært ca. 6700. Det samlede antall fangedager var 1823945 dager (6, 7).

Major Helge Gleditsch (1898–1960) ble 27.5. 1945 konstituert som leirens sjef. Samme dag ble Harald Frøshaug (1906–78), den gang 40 år gammel og lege ved Lovisenberg

Figur 1 Ilebu landssvikfengsel, hovedbygningen. (Riksarkivet, fotograf ukjent)

sykehus' psykiatriske avdeling, oppnevnt til overlege for leiren.

Fangebehandlingen på Ilebu

Tidligere fanger har uttrykt at fra deres synspunkter kunne fangetiden deles opp i tre avsnitt (15):

– Fra frigjøringen i mai 1945 til januar-februar 1946. «Her var stemningen preget av hevn og inkompetent ledelse samt et kosthold som lå under sultegrensen,» skriver tillitsmann for fangene Sigurd Knutsen (16).
– Ca. 1 år senere, mellomperioden: «Behandlingen var uvennlig, men det forekom neppe fysiske overgrep. Man sultet ikke, men var alltid sulten.»

– Den etterfølgende tid: «Kompetent ledelse. Til dels uvennlige, men også meget vennlige fangevoktere. Lite ubehageligheter; kostholdet var tilstrekkelig, men dårlig.»

Fangebehandlingen var særlig de første månedene høyst utradisjonell i forhold til i norske fengsler i fredstid: Langvarige oppstillinger eller «appeller», ukontrollert straffeeksersis med «åling» etter tysk mønster, sporadisk skyting mot brakkene dersom fanger viste seg i vinduene og trusler om henrettelser forekom i en viss utstrekning sommeren 1945 både på Ilebu og i en rekke andre fangeleirer. Påstander satt frem fra forskjellig hold ble stort sett bekreftet i Riksadvokatens redegjørelse til Sosialdepartementet i 1950 (4, 17).

17.7. 1945 måtte således direktør Gleditsch innskjerpe overfor befal, mannskaper og funksjonærer at det bare var direktør og i hans fravær fengselsinspektør som kunne idømme disiplinærstraff.

Tillitsmann for fangene i tiden fra 11.5. til 28.8. 1945 (sekretær K.T.R.) bekrefter overfor Riksadvokaten de episoder som er nevnt, men gjør samtidig oppmerksom på at han

hos de personer som satt med det øverste ansvar for fangebehandlingen (bl.a. Gleditsch og Frøshaug) alltid bare hadde møtt redelig vilje til å rette på skjevhetene og få til normalisering av fangebehandlingen. Han sier videre i sin forklaring at han hadde et bestemt inntrykk av at «fangebehandlingen i den første måned etter frigjøringen var sterkt preget av tysk mønster, dog ikke hva vi kaller tortur og mishandling på Ilebu» (18). Overgrepene ble undersøkt og dokumentert i de to innstillinger til Stortinget. Det ble reist tiltale mot flere av vaktmannskåpene, men dommene ble stort sett gjort betingede eller symbolske.

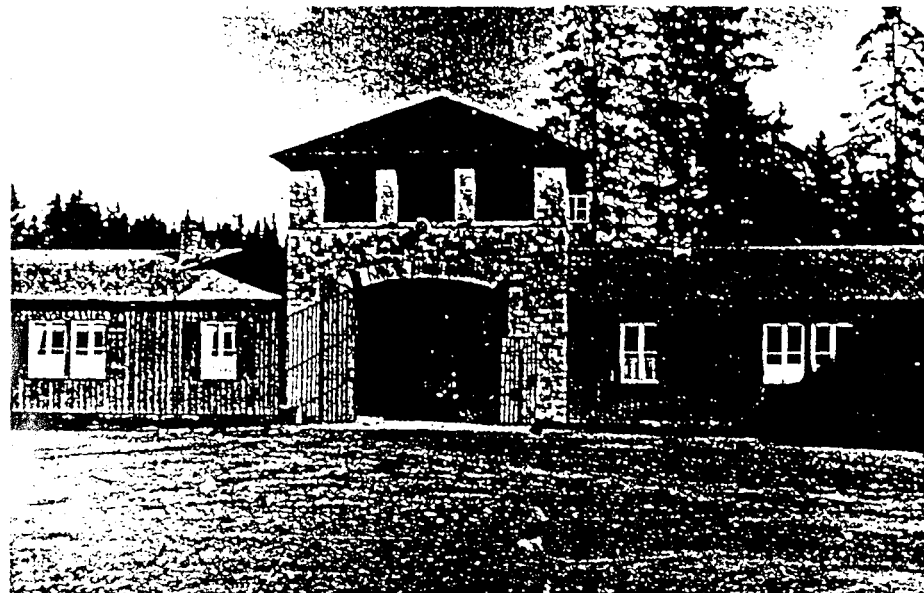
Ilebu – landssvikleirenes sentralsykehus

I Ilebus hovedbygning var det etter datidens oppfatning moderne og velutrustede sykeavdelinger på 150 senger, uforandret fra Grini-epoken, likeledes poliklinikk, tannlegekontor, røntgen, laboratorium, apotek og to brakker som var benyttet som isolasjonsavdelinger for tuberkulose og for pasienter som led av epidemiske sykdommer.

Den nye leirledelsen overtok hele den tyske medisinske utrustning.

På Ilebu var der også et betydelig antall arresterte leger blant fangene, og Frøshaug begynte umiddelbart å organisere fangelegevirksomheten her.

Med det høye fangetallet i 1945 truet både helseproblemer og hygieniske problemer med å bli overveldende. Fra desember 1946 ble også alvorligere syke fanger samlet her fra fengsler i hele landet, og fra november 1948 gjaldt dette også tyske fanger. Imidlertid var syke fanger blitt overført til Ilebu allerede i maidagene 1945 fra hjem. sykehus og tuberkuloseanstalter, tilsynelatende nok så tilfeldig. 26.5. 1945 ble således et antall sårede frontkjemper som var under behand-

Figur 2 Ilebu landsfengsel, indre port (Riksarkivet, fotograf ukjent)

ling ved det tyske krigslasarett ved Aker sykehus, hentet over til Ilebu. Overføringen skjedde under hardhendte omstendigheter og vakte betydelig oppmerksomhet (19).

Med omtrent like stort fangeantall som på Ilebu i juni 1945 var det under Grini-tiden 15–20 fangeleger i fullt arbeid i sykeavdelingen, og disse hadde et samlet ansvar for all helse- og legetjeneste. På Ilebu var Frøshaug alene ansvarlig, og fangelegene hadde bare et forholdsvis begrenset handlingsområde, da de var blitt fratatt sine lisenser som en del av straffen.

Soningsvilkår og fangebehandling

Fangebehandlingen ved landssvikfengslene kan ikke umiddelbart sammenliknes med fangebehandlingen i det vanlige fengselsvesen. Landssvikfengslene måtte i 1945–46 innføre egne fengselsreglementer, som kunne variere betydelig. Soningsvilkårene ble av den grunn ganske vilkårlige, og vaktmannskaper og tilsyn var helt uerfarne i fengselsvern. Det ble også foretatt en sortering av fangene etter forbrytelsenes alvor. Krigsforbryterfengselet på Akershus stod en tid under engelsk-alliert administrasjon, i henhold til de alliertes overenskomst om ettersøkning av krigsforbrytere. Norske fengselsmyndigheter hadde ingen erfaring i noe som liknet disse oppgaver. En egen landssvikavdeling ble opprettet i Fengselstyret fra 1945 til 1951. Etter hvert normaliserte forholdene seg noenlunde samtidig som at fangetallet ble sterkt redusert. Påståtte og bekreftede alvorlige overgrep og uregelmessigheter forekom hovedsakelig under arrestasjonene i 1945 og i det påfølgende år.

Utsiktede tilleggsbelastninger?

Et langvarig og uvant arbeidsleireregime kunne innebære betydelige fysiske belast-

ninger for personer med svak helse, dårlig kondisjon og høy alder. Mange av de landssvikdømte, særlig de som fikk lange dommer, var personer med yrkesbakgrunn i hvitsnippyrker (offentlige tjenestemenn, akademikere og personer i frie yrker), de fleste uten erfaring fra kroppsarbeid. Et unntak dannet frontkjemperne, som var vant til disiplin og ofte var i bedre fysisk form.

I fengsler og leirer var det de første måneder etter frigjøringen også forbudt for fangene å motta post og pakker; det var bl.a. røykeforbud og forbud mot å sole seg ute. Røde Kors engasjerte seg heller ikke i forholdene ved landssvikleirene.

Vedtakene om varetektsfengsel ble til å begynne med stadig fornyet og forlenget på det uvisse i månedsvis og for noen i flere år; usikkerheten om hva dommen kunne bli, var stor. I fangepopulasjonene oppstod også av den grunn anspenhet, angst, irritasjon og indignasjon, som ble tilleggsbelastninger til normale tilpasningsvanskeligheter og mistriksel ved leirlivet.

Mange var berøvet arbeid og inntektsmuligheter; andre var fratatt sine økonomiske eksistensmidler som pensjon og formue. Uroen for familien kunne være stor, og de økonomiske tilleggsstraffene kunne ofte være mer tyngende enn noen års frihetsberøvelse.

Selve landssvikstempelen med dets sosialt stigmatiserende senvirkninger, som tap av arbeid og anseelse, medførte ytterligere sosiale og psykiske belastninger, som rammet med full tyngde i den første tid etter løslatelsen.

Overgrep mot fanger

De uerfarne vaktmannskaper som var rekruttert fra hjemmestykker og norske polititropper fra Sverige, gjorde seg ofte skyldig i hardhendt justis, og en rekke overgrep mot

fanger i fengsler og leirer ble etter hvert kjent (1–3).

Anklagene måtte etterforskes av Riksadvokaten, og de bekreftede overgrep ble detaljert rapportert i vedleggene 1 og 2 til Justisdepartementets stortingsmelding nr. 64 1950 (4).

Herfra skal refereres følgende eksempler: Fra Botsfengslet ble rapportert at en tysk fange (Aumeyer) ble lukket inne i en autoklav som ble varmet opp til ca. 60 °C. Da han ble sluppet ut, «virket han nervøs», heter det (20).

På Sydspissen leir ved Tromsø ble fanger beordret å bruke likkister til senger. Slag, spark og avfyring av skudd hadde funnet sted (21).

Ved Vollen fengsel for kvinnelige landssvikfanger ble tre fengselsbetjenter anklaget for utuktig omgang med fangene. En ble frifunnet, en fikk fem måneders fengsel og en fikk 120 dagers fengsel (22).

Fra Voss ble bekreftet at to landssvikfanger ble satt til å vaske et kvinnelik og herunder ble tildelt slag og spark. Deretter måtte de åle seg på gulvet slik at knær og albuer ble blodige og hudløse. Siktete vokter ble tildelt seks måneders betinget fengsel. Saken ble etterspurt av representanten Wikborg i Stortinget 9. juli 1947 (23).

Skudd ble sporadisk avfyrt mot cellevinduene for å skremme fangene, også ved Ilebu (24).

Fra Akershus ble det meldt at en fange ble skadet av et slikt prosjektil og fikk en varig plexus brachialis-skade.

Rekken over bekreftede og påståtte overgrep også innen de norske landssvikanstalter som Bredtveit og Innherred (Falstad) er lang og omfattende, men hører ikke hjemme her.

Et særlig mørkt kapittel er den såkalte «Thekla»-ulykken. Fra fangeleiren i Florø ble ti landssvikfanger, i strid med ordinært fangereglement, pålagt å delta i et farefylt arbeid med å dumpe ammunisjon i sjøen fra lekterfartøyet «Thekla». Fartøyet eksploderte og alle fangene omkom (25).

De dypt irrasjonelle holdninger til «tyskertøsene» og deres barn er et annet kapittel, som er særlig grundig omtalt i nylig utkommet større publikasjon (26). Det var ingen hjemmel for å straffe kvinner som hadde hatt omgang med tyskere, med mindre de hadde vært medlem i NS eller forbrutt seg på annen måte. Mer enn andre var de overgitt til «folkets dom» og vilkårlige overgrep, bl.a. hårklipping. Massearrestasjoner ble foretatt av selvbestaltede arrestasjonspatruljer, og fengsling måtte anvendes uten rettslig grunnlag for å beskytte dem mot mange slags overgrep. Også kjønnssykeloven ble benyttet som hjemmel (27).

Mildere klima?

De mange som var innesperret i tyske fengsler under okkupasjonstiden, kunne se løslatelse og fremtid lyst i møte, fordi de visste at

De ble støttet helhjertet av den opinion som var fremherskende i befolkningen på den tiden. De fleste som var aktive i motstandsbevegelsen, var også rimelig forberedt på arrestasjoner og det som verre var som følge av sin innsats.

De aller fleste landssvikdømte, særlig de mange passive NS-medlemmer, opplevde derimot påtale og straff som dypt urettferdig. De visste også at de ville møte hat og motvilje også etter løslatelsen.

Etter hvert ble imidlertid forholdene bedre i fengsler og fangeleirer og synes å ha nærmet seg mer normale soningsforhold: bedre kosthold, mer erfarne voktere, mindre restriksjoner og adgang til kuratortjeneste. Vesentlige lempninger med hensyn til soning av idømt straff ble gjennomført ved en lov av 9. juni 1948. I henhold til denne ble mange frigitt etter halv soningstid, og nye, kortere fengselsstraffer gjort betingete. Allerede i august 1945 hadde for øvrig Justisdepartementet lempet på noen av de hardeste straffebetingelser ved tap av rettigheter og økonomisk straff. Bøter og inndragning av eiendom kunne som nevnt fortsatt føre til at mange av de løslatte fangene ikke lenger hadde hjem eller eiendom, og slik at de ble en belastning for sosialomsorgen.

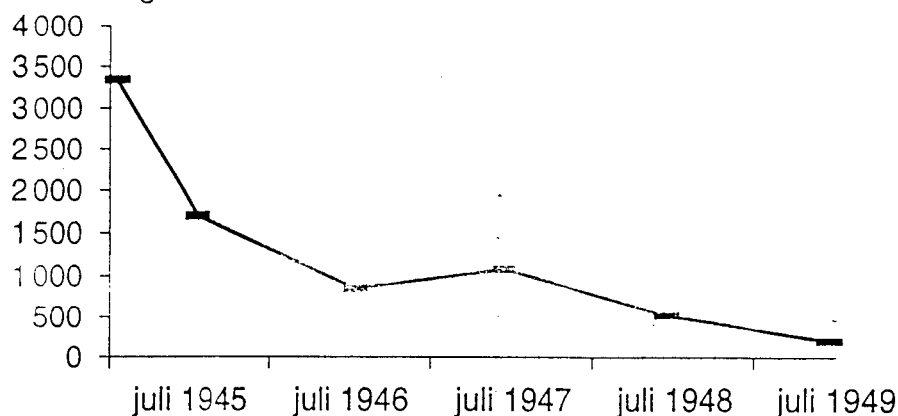
Det ble derfor fra myndighetenes og arbeidslivsorganisasjonenes side etter noen år også forsøkt å mane til forståelse for at de som hadde sonet sin straff, skulle få vende tilbake til samfunnet og få sitt arbeid igjen. Først etter 1952 syntes disse problemene å bli færre, etter hvert som hetsen og følelsene ble noe mer avdempet hos folk flest. I mange fagforbund og sammenslutninger var imidlertid de lokale «granskingskomiteene» lenge lite velvillige overfor de løslatte landssvikfangene. Dette gjaldt også Den norske lægeforening.

Legenes rettsoppgjør

Helsedirektør Karl Evang (1902–81) hadde sin egen strenge fortolkning av landssvikankordningen og var stort sett lite villig til å gi NS-legene lisensen tilbake etter soning. Både påtalemyndigheter og domstoler var uenige i en så streng lovforklaring, og Riksadvokaten gav i rundskriv 49 av 15. november 1945 uttrykk for at det ikke skulle nedlegges påstand om praksisnektelse for NS-leger og tannleger (28). De fleste straffesaker mot NS-leger ble som ellers i rettsoppgjøret avgjort med høyst ulik straffeutmåling for samme forseelse. Tap av rettigheter var vanlig, men ikke tap av praksisrett. De fleste NS-leger som ikke hadde fått fengselsstraff, hadde fått tilbake sin praksisrett allerede i 1946 og 1947. Harde reaksjoner på denne rettspraksis manglet selvsagt ikke.

Helsedirektørens steile linje ble myket opp av rettsinstansene på et tidlig tidspunkt, mens Legeforeningens granskingskomité hovedsakelig arbeidet med leger som hadde opptrådt ukollegialt og i strid med paroler.

Antall fanger

Figur 3 Hvordan: antall fanger varierte med årene

De 133 legene som var NS-medlemmer, ble imidlertid uten videre ekskludert fra foreningen; dessuten ble ytterligere 45 ekskludert etter parolebrudd under krigsårene. Helsedirektøren ville også fortsatt utelate tidligere NS-medlemmer fra alle offentlige stillinger, og først i 1952, etter innspill fra Stortingets protokollkomité, måtte Evang rette seg etter gjeldende politiske retningslinjer og rettspraksis (29). Komiteen mente at NS-leger som var fradømt stilling, også kunne søke på og innstilles i offentlige stillinger.

Allerede fra juni 1948 fikk Legeforeningens sentralstyre søknader om gjenopptak i foreningen, og i de påfølgende årene kom de aller fleste som ønsket det, tilbake i foreningen (30).

Diskusjon

En diskusjon av rettsoppgjørets juridiske premisser hører ikke hjemme her. Det var uunngåelig etter krig og okkupasjon at anklagemyndighet og dommere, ja også forsvarere, representerte den seirende part. De landssvikanklagede kunne ikke benytte jurister med NS-bakgrunn, da disse var fratatt retten til å praktisere. Holdninger og handlinger hos rettsoppgjørets aktører var også påvirket av den opphissede og unyanserte, til dels aggressive og uforsonlige, offentlige opinion som var fremherskende i mange år. Det kan imidlertid neppe være tvil om at det særlig det første året fant sted en rekke vilkårligheter og overgrep som ville ha vært uakseptable i den ordinære fangebehandling i førkrigstiden. De psykologiske mekanismer ved «seierherrens justis» er her interessante og bør bli gjenstand for inngående studier. At frihetsberøvelse utilsiktet innebar betydelige helsepåkjenninger for mange fanger, er likeledes dokumentert (30). Disse holdninger og handlinger avspeiler også noe av den irrasjonelle hatske holdning som nærmest var en form for massepsykose i frigjøringsdagene, og som som oftest er for-

klart ut fra folks reaksjoner på okkupasjonstidens savn og tap, forsterket av reportasjer om tyske konsentrasjonsleirer og krigsforbrytelser. Likevel har mange hendelser rundt arrestasjoner og fengslinger av landssvikmistenkte i ettertid kastet mørke skygger over den ellers fredelige avvikling av okkupasjonen. Riktignok var der lite av utstrakt selvtekt og vold, men det norske rettsoppgjøret var langt fra lytefritt, selv om mangt og meget må forstås som utløsninger etter okkupasjonsårenes utrygghet og de siste måneders angst og uro for forestående krigsoperasjoner på norsk jord. Norge var imidlertid det tyskokkuperte land i Vest-Europa under den annen verdenskrig som reiste påtale om landssvik mot forholdsvis flest av sine borgere.

Myten om rettsoppgjørets korrekthet synes å ha nedfelt seg som en urokkelig historisk kjensgjerning i vår kollektive erindring, der også andre myter om okkupasjonstid og motstandsholdninger synes å være fast forankret. Anne Eriksen har i sin historiske analyse fremstilt okkupasjonen som en kollektiv tradisjon av mytisk viten som binder nordmenn til hverandre i et nasjonalt fellesskap (31). I Norge har vi de siste år ført følelsesladete diskusjoner om grensene for de premisser vi må sette for å fortelle om krigstiden i Norge. Selv 55 år etter krigen er vi bundet av politiske verdinormer når okkupasjonshistorien skal fortelles, som f.eks. når det gjelder likvidasjoner, rettsoppgjøret og motpartens motiver. En felles opphavsmyte skaper kollektiv identitet når det oppfattes som om alle nordmenn så vel som dansker var motstandere av nazismen (32). At kollaborasjon i praksis var utbredt de første okkupasjonsårene, og at den virkelige motstandsbevegelse ble båret frem av en aktiv politisk minoritet, overskygges av historien om okkupasjonstidens senere epoke, da Milorg for alvor ble aktiv og holdningskampen gav resultater. Hylland Eiksen forsvarer på den annen side mytedanningen som noe nødven-

dig. Han hevder at nasjonale myter gir folk en følelse av trygghet, tilhørighet og retning som vårt nåværende samfunn vanskelig kan tilby (33). Her er vi inne på interessante aspekter ved okkupasjonshistorien som kollektiv tradisjon. Dette trenger en dypere analyse.

Litteratur

1. Steinsvik M. Frimodige ytringer. Oslo: Eget forlag, 1946.
2. Bergsvik A. Vi er ikke forbrytere. Oslo: Eget forlag, 1950.
3. Langeland OH. For at I ikke skal dømmes. Oslo: Heim og Samfunn, 1949.
4. St.meld. nr. 64 (1950). Riksadvokatens samlede redegjørelser, vedlegg I og 2.
5. St.meld. nr. 17 (1962-63). Innstilling fra landssvikutvalget 1955. Justisdepartementet.
6. Andenæs J. Det vanskelige oppgjøret. Oslo: Tanum-Norli, 1979.
7. Fengselsstyret. Protokoll fangetall 1945-52, 3A 12034. Oslo: Riksarkivet.
8. Ilebu-arkivet. Diverse skriv, pakke, 1B 031 45-46 Oslo: Riksarkivet.
9. Goldstein N. Psychiatry in prisons. Psychiatr Clin North Am 1983; 6: 751-65.
10. Coid J. How many psychiatric patients in prisons? Br J Psychiatry 1984; 145: 78-86.
11. Birmingham L, Mason D, Grubin D. Prevalence of mental disorder in remand prisoners: consecutive case study. BMJ 1996; 313: 1521-4.
12. Joukamaa M. Psychiatric morbidity among Finnish prisoners (Wattu project). Forensic Sci Int 1995; 73: 85-91.
13. Eitinger L. Concentration camp survivors in Norway and Israel. Oslo: Universitetsforlaget, 1964.
14. Strøm A, Eitinger L, Lønnum A, Engeseth A, Løchen EA, Rogan B et al. Norwegian concentration camp survivors. Oslo: Universitetsforlaget, 1968.
15. Svendsen EW. Konsentrasjonsleiren Ilebu. En autentisk beretning bygd på dagbokopplevelser. Oslo: Eget forlag, 1950.
16. Myhren J, Eidi J. Spørreundersøkelse. Landssvikoppjøret, fengsler og fangeleirer 1996. Sandefjord: Norgesdokumentasjon, 1997. Kopihos forfatter.
17. Ilebu-arkivet. Mp. Rapporter-47. Oslo: Riksarkivet.
18. St.meld. nr. 64 (1950), tillegg 1: 37.
19. 38 frontkjempere stakk seg vekk på Aker sykehus. Arbeiderbladet 28.5.1945.
20. St.meld. nr. 64 (1950). Vedlegg 1: 28
21. St.meld. nr. 64 (1950). Vedlegg 1: 50.
22. St.meld. nr. 64 (1950). Vedlegg 1: 52.
23. St.meld. nr. 64 (1950). Vedlegg 1: 51.
24. Da quislingene avløste tyskernes fanger på Grini. Aftenposten 14.5.1945: 99.
25. Stridsklev IC. Theklas himmelferd. Lesja: Snøhetta forlag, 1997.
26. Olsen K. Krigens barn. Oslo: Forum Aschehoug, 1998.
27. Gjestland T, Gundersen T. Tyskertøser på Hovedøya. St. Halvard 1990; nr. 7: 5-20.
28. Rundskriv 49 fra Riksadvokaten 15.11. 1945 og rundskriv 62 7.1. 1946. Sos.dep. H1, jn 226. Oslo: Riksarkivet.
29. Protokollkomiteens innstilling av 7.2. 1952 til Odelstinget 22.2.
30. Gogstad AC. Helse og hakekors. Bergen: Alma mater, 1991: 321-27.
31. Eriksen A. Det var noe annet under krigen. Oslo: Pax, 1996.
32. Bryld C, Warring A. Besættelsestiden som kollektiv erindring. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag, 1998.
33. Eriksen TH. Kampen om fortiden. Et essay om myter, idealitet og politikk. Oslo: Aschehoug, 1996.

○

Pasientavtaleboken for leger år 2000

Pasientavtaleboken for år 2000
er nå ferdig trykket
og kan leveres omgående.

Boken kan bestilles
fra Legeforeningen

telefon 23 10 90 91
faks 23 10 90 90